

Prof. dr. Zühtü Arslan

TRI POJMA U INTELEKTUALNOJ MISLI ALIJE IZETBEGOVIĆA: PRAVDA, PRAVO I SLOBODA

Poštovani učesnici, dame i gospodo,
sve vas srdačno pozdravljam.

Sa osjećajem duga i zahvalnosti prisjećam se velikog čovjeka, rahmetli Alije Izetbegovića, koji je povod našeg današnjeg okupljanja. Molim Boga da mu se smiluje i podari mu lijepi džennet.

Želim iskazati svoje zadovoljstvo što učestvujem na konferenciji organiziranoj u povodu godišnjice smrti ovog velikana. Koristim priliku da zahvalim organizatorima na pozivu.

Bez sumnje, ime Alije Izetbegovića asocira na višedimenzionalnu osobu. Neumorni pregalac, hrabri komandant, pravični i mudri državnik... Pored svega toga, ono što njega, prema mom mišljenju, čini jedinstvenim i trajnim jeste to da je on, prije svega, mislilac.

Okupili smo se danas ovdje da se na 15. godišnjicu njegove smrti prisjetimo mislioca koji je utjecao na intelektualno stasavanje mnogih ljudi. Kada se ima u vidu da u današnjem svijetu postoji nasušna potreba za razmišljanjem i promišljanjem, onda je jasno koliko je važno prisjećati se mislioca u pravom smislu te riječi.

Na ovom mjestu želim spomenuti Martina Heideggera, mislioca na kojeg se Alija referira u svojim djelima. U govoru koji je održao 1955. godine u povodu 175. godišnjice rođenja jednog kompozitora, njegovog zemljaka, Heidegger govori upravo o ovoj oskudici misli. On kaže da ljudi ne razmišljaju, pa čak i bježe od toga, i da su zbog toga i komemoracije lišene razmišljanja.¹ A prema Heideggeru, „čovjek je biće koje *misli*, dakle *kontemplira* (meditating)”.²

Alija Izetbegović se u potpunosti uklapa u definiciju Heideggera i danas ovdje želim govoriti o njegovoj intelektualnoj misli koju on gradi na pojmovima pravde, prava i slobode. Naravno, svjestan sam da ne mogu predstaviti sve dimenzije njegove intelektualne misli; to mi ne dozvoljava ni vrijeme niti činjenica da sam njegova djela čitao samo u prijevodu na turski i engleski jezik. Pokušat ću samo napraviti skroman, nepotpun uvod u njegov bogati misaoni svijet.

¹ Heidegger, Martin (1956) *Discourse on Thinking*, Çeviren: J. M. Anderson ve E. H. Freund, Harper Books, New York, str. 45.

² Ibid., str. 47.

1. Opća ocjena: Biti most između Istoka i Zapada

Engleski pjesnik Rudyard Kipling, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, u svojoj poznatoj pjesmi kaže:

Ah, Istok je Istok, a Zapad je Zapad, i nikad se oni sresti neće; dok Zemlja i nebo ne stanu pred Božiji veliki sudski prijestol.

Alija je stajao između Istoka i Zapada i želio ih je spajati. Govorimo o misliocu koji je jako dobro poznao i istočnu i zapadnu civilizaciju i koji je detaljno analizirao duhovne i intelektualne korijene obaju svjetova. Kada čitamo samo njegovu knjigu *Islam između Istoka i Zapada*, možemo vidjeti da on jako dobro poznaje i zapadnu intelektualnu misao od antičke Grčke do danas i istočnu intelektualnu misao od ranog perioda islama do danas. Ova knjiga nas vodi na jedno intelektualno putovanje na kojem se obrađuju pojmovi kao što su umjetnost, historija, civilizacija, tehnologija, pravo, te intelektualna misao od Aristotela do Heideggera, od Sofokla do Nietzschea, od stoičke do frankfurtske škole, od zapadnih klasika do ruske književnosti.

Međutim, ovo Alijino djelo nije historija filozofije ili historija intelektualne misli koja ima za cilj informirati čitaoce. Ona zastupa jednu tezu. Prema mom mišljenju, osnovna teza koju Alija zastupa u svim svojim knjigama i tokom cijelog svog života jeste: „Da, Istok je Istok, a Zapad je Zapad. Međutim, ono što ih spaja jeste Bog koji posjeduje i jedno i drugo.” Prema njegovom mišljenju, Stvoritelj je taj koji daje smisao moralnom ponašanju, odgovornosti i, u konačnici, čovjekovoj egzistenciji.

Taj stav, zapravo, reflektira nastojanje da se bude most između Istoka i Zapada. Alija to posmatra kao pitanje identiteta Bosne i Hercegovine. To zahtijeva da, s jedne strane, budete Evropljanin, i da, s druge strane, čuvate vlastite vrijednosti. U intervjuu koji je dvije godine prije smrti dao novinaru Akifu Emreu Alija govori upravo o tome. On kaže da „i Bosna, kao i Turska, treba biti most između Istoka i Zapada”, „da se mora osloniti na dva snažna izvora, na zapadnu kulturu i istočnu tradiciju” i da je to „temeljni problem koji moraju riješiti Bošnjaci i Turci.”³

³ İzzetbegović, A. (2015) *Konuşmalar*, 19. baskı, Çevirenler: F. Altun ve R. Ahmetoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, str. 253; İzzetbegović, A. (2018) *Geleceği Yenilemek*, Derleyen: A. Öz, 3. baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, str. 123.

2. Pravda: „Najveća zapovijed”

U raznim prilikama, kada govori o tom osjetljivom pitanju identiteta, Alija iznosi i njegove osnovne parametre. Temeljni pojam tog identiteta na razini političkog i društvenog poretka jeste *pravda*.

Vlasnik Istoka i Zapada je naredio *pravdu* koja treba da spaja to dvoje (Al-A'raf, 7/29; An-Nahl, 16/90). Pravda, koju Alija naziva *najvećom zapovijedi*, predstavlja „kako ličnu tako i društvenu vrlinu”. U tom smislu pravda ima za cilj da se osoba izgradi i kao čovjek ali i kao građanin.⁴

Prema tome, može se reći da je Alija cijelog života zastupao mišljenje da je potrebno izgraditi pravičan politički i pravni poredak, utemeljen na principu jednakosti i slobode, u kojem će zajedno moći živjeti sve različitosti. I zaista se Alija, kao i mnogi mislioci prije njega, zalagao za pravičan svijet u kojem će zajedno živjeti sve različitosti.

Postoje dvije temeljne razlike između Alije i modernih i postmodernih mislilaca poput Kanta, Rawlsa, Derrida i Foucaulta koji su smatrali da je od ključne važnosti uspostaviti zdravu ontološku vezu sa Drugim. Prva je ta da Alijini stavovi o tom pitanju proizlaze iz njegovog poimanja islama, koji je oblikovao njegovu ličnost i koji dominira njegovim misaonim sistemom. Druga razlika je da je Alija kao državnik, za razliku od drugih mislilaca, u određenoj mjeri u praksi primijenio svoja razmišljanja.

Alija Izetbegović smatra da se pravda manifestira kroz odnos prema Drugome. On u središte ovog odnosa postavlja toleranciju koja nije toliko urođena vrlina koliko oblik ponašanja koji se naknadno uči i uz napor razvija, jer „netolerancija je prirodna”. Alija zato kaže da su potrebne godine da se takvo ponašanje usvoji i primijeni. Trebala su proći stoljeća da ljudi prihvate da pored džamije bude sinagoga i pored nje crkva.⁵

Alija je uvijek prihvatao i branio „koncept civiliziranog života u kojem će se čuti i ezan sa džamije i zvono sa crkve.”⁶ U govoru koji je održao na 49. zasjedanju Generalne skupštine UN-a on je rekao:

⁴ İzzetbegović, A. (2015) *Doğu Batı Arasında İslam*, 3. baskı, Çeviren: S. Şaban, Klasik Yayınları, İstanbul, str. 286–287.

⁵ İzzetbegović, *Konuşmalar*, str. 49.

⁶ İzzetbegović, A. (2018) *Köle Olmayacağız*, Çeviren: R. Ademi, 4. baskı, Fide Yayınları, İstanbul, str. 179.

*A to što mi nazivamo Bosnom nije samo parče zemlje na Balkanu; za mnoge od nas Bosna je ideja, to je vjera da ljudi različitih religija, nacija i kulturnih tradicija mogu živjeti zajedno.*⁷

S druge strane, Alija kaže da ovaj stav, koji je on razvio kod sebe, ima duhovne korijene u islamu. U intervjuu datom 1994. godine za jedne njemačke novine pitanje koje je počinjalo riječima: „Vi ste poznati kao musliman evropske tradicije i tolerancije”, ispravio je rekavši: „Moja tolerancija nije evropskog, nego muslimanskog porijekla. Ako sam tolerantan, ja sam to prvo kao musliman, a zatim kao Evropljanin.”⁸ U istom intervjuu ne propušta priliku da pojasni kako se ta tolerancija manifestirala kroz historiju. On kaže da, iako turska vlast nije bila baš „svilena“, Turci tokom višestoljetne vladavine na Balkanu nisu rušili bogomolje.

Materijalizirani oblik ove tolerancije o kojoj Alija govori predstavlja Ahdname koju je 1463. godine izdao sultan Mehmed Fatih. Sultan Mehmed ovim dokumentom garantira da niko neće praviti smetnje bosanskim franjevcima i njihovim crkvama i da niko neće „uznemiravati i ugrožavati njih i njihove živote, njihova imanja, njihove samostane i one koji im dođu sa strane.”

Otprilike devedeset godina nakon Fatihove Ahdname, 1563. godine, u Ženevi se desio jedan tragičan događaj koji reflektira stanovište potpuno suprotno ovoj toleranciji. Jedan Španac po imenu Miguel Servet je optužen za krivovjerje i osuđen je na smrt spaljivanjem na lomači, zajedno sa svojim knjigama.⁹ Iako se negiranje vjerskih istina (blasphemy) nije uvijek kažnjavalo spaljivanjem na lomači, ova je praksa dugo godina bila prisutna u mnogim evropskim zemljama, naročito u Engleskoj.¹⁰

Međutim, treba reći da je u svakom vremenu bilo onih koji su dizali glas protiv fanatizma. Teolog po imenu Castellio objavio je manifest tolerancije u kojem će osuditi ovaj svjetonazor koji je doveo da spaljivanja Serveta. Pripisivanje svih ovih zvjerstava Isusu Castellio kritizira na sljedeći način: „Koja je samo drskost i podlost to što čovjek sve ove stvari – koje mogu biti samo želja i izum đavola – svaljuje na Isusa!”¹¹

⁷ Ibid., str. 204–205.

⁸ İzzetbegović, A. (2016) *Tarihe Tanıklığı*, 14. baskı, Çevirenler: A. Erkilet, A. Demirhan ve H.Öz, Klasik Yayınları, İstanbul, str. 195.

⁹ Zweig, S. (2018) *Castellio Calvin'e Karşı ya da Bir Vicdan Zorbalığa Karşı*, çeviren: M. Topal ve K. Koçak, İletişim yayınları, İstanbul, str. 144–147.

¹⁰ Hart, H. L. A. (1963) *Law, Liberty and Morality*, Oxford University Press, Oxford, str. 44.

¹¹ Zweig, *Castellio Calvin'e Karşı*, str. 173.

S druge strane, Alija je filozofiju pravičnog društvenog i političkog poretka izrazio kroz princip *biti i ostati čovjek*. Taj princip čini smislenim naš život kao individue i pruža nam ključ za miran suživot sa onima koji sebe vide i pozicioniraju drugačije. Drugačije kazano, *biti i ostati čovjek* sažima u sebi dva principa, jedan etički, a drugi pravno-politički.

Kada se princip *biti i ostati čovjek*, koji je u suštini etički princip, prevede na jezik politike, onda on označava demokratsku, pravnu državu. Kao što Alija kaže: „Na jeziku politike to znači da ćemo nastojati izgraditi državu u skladu sa pravom”, pa nastavlja: „To u praksi znači sljedeće: U toj državi nikome neće biti učinjeno ništa loše zbog njegove vjere, zbog nacionalnog ili političkog uvjerenja. To je naš temeljni zakon.”¹²

Jasno je da moralni i politički princip *biti i ostati čovjek* podrazumijeva demokratsku državu zasnovanu, s jedne strane, na vladavini prava i, s druge strane, na ljudskim pravima i temeljnim slobodama.

3. Pravo: „Bipolarno jedinstvo”

Pravo zauzima centralno mjesto u Alijinoj političkoj misli i praksi. U djelu *Islam između Istoka i Zapada* on iznosi svoje poimanje prava kroz kritiku marksističkih i pozitivističkih pristupa. U svom tekstu pod naslovom „Jevrejsko pitanje” Marx urođena ljudska prava posmatra kao prava egoističnih buržujskih jedinki, apstrahirana od društva, a Jeremy Bentham ta prava definira kao „metafizičku besmislicu”.¹³

Alija ne prihvata marksističko stanovište koje pravo posmatra kao volju suverena, kao odraz političke svijesti i političku mjeru. Prema njegovom mišljenju, pravo je „sa jedne strane, zainteresirano, društveno, političko, objektivno, sve okrenuto ovom svijetu; sa drugo strane, ono je normativno, etičko.” Drugim riječima kazano, svojom političkom i etičkom dimenzijom pravo predstavlja „bipolarno jedinstvo”.¹⁴

Kada govori o ovom bipolarnom jedinstvu, on koristi termine „fizička” i „moralna” sila. U marksizmu nema mjesta za pravo, jer je „pravo suprotno fizici”. Budući da stanovište koje je utemeljeno na fizici poznaje samo

¹² İzzetbegović, *Konuşmalar*, str. 75.

¹³ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, str. 298. Aynı konuda bkz. Z. Arslan, „Taking Rights Less Seriously: Postmodernism and Human Rights”, *Res Publica*, 5 (1999), 195–215, 197–199.

¹⁴ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, str. 302.

„jeste”, u njemu nema prostora za normativno „treba”. Alija ovako definira odnos države i prava: „Država i vlast izraz su fizičke, a sud i pravo moralne sile. Priznati da moralna sila suda (prava) može držati ravnotežu fizičkoj sili države, to u najvećoj mjeri znači prihvatati nadmoć ideje nad materijom, duha na stvarima.”¹⁵

S druge strane, Alija iznosi smisao prava polazeći od Hegelovih stavova prema rimskom pravu. Prema Hegelu, Rimljani su otkrili „izvanjski princip prava, neovisan od savjesti i srca”.¹⁶ Alija smatra da je ovo viđenje prava „kontradiktorno” i zaključuje: „Pravo nipošto nije samo izvanjski princip, ono je, u svojoj biti, ideja pravde.”¹⁷

Prema Alijinom mišljenju, najvažnija funkcija prava jeste ograničavanje vlasti kako bi se zaštitila temeljna prava i slobode: „Pravo počinje tada i tamo kada i gdje počinje bilo kakvo ograničavanje vlasti.”¹⁸ Upravo zbog toga Alija demokratiju vidi kao oblik upravljanja koji je neraskidiv od principa vladavine prava. Prema tome, demokratija nije neograničena vlast većina, već ograničavanje volje većine putem prava.¹⁹

S druge strane, princip vladavine prava podrazumijeva poštivanje odluka suda. U jednom svom govoru održanom 1990. godine Alija optužuje funkcionere bivše Jugoslavije za kršenje Ustava, jer nisu ispoštovali jednu odluku Ustavnog suda. Prema njegovom mišljenju, „jedna je stvar izraditi zakon suprotan Ustavu – jer se to može desiti iz neznanja – a druga je stvar istrajavati na takvom zakonu nakon što Ustavni sud donese odluku da je neustavan.”²⁰

Ove Alijine riječi govore o tome da čak i u autoritarnim režimima pravo i sudovi imaju funkciju zaštite onih koji su u manjini, na koje se gleda kao na Druge. Pravo podrazumijeva da se bude pravičan prema onima koji su prihvaćeni kao Drugi. Upravo zbog toga Alija iznosi ovaj važan zaključak: „Probni kamen pravnosti svakog društvenog poretka upravo je njegov odnos prema protivnicima i manjinama.”²¹

¹⁵ Ibid., str. 305.

¹⁶ İzzetbegović, A. (2015) *Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar*, 21. baskı, Çeviren: H. T. Başoğlu, Klasik yayınları, İstanbul, str. 171.

¹⁷ Ibid., str. 172.

¹⁸ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, str. 299.

¹⁹ İzzetbegović, A. (2003) *Inescapable Questions: Autobiographical Notes*, Islamic Foundation, Leicester, str. 68; İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, str. 77.

²⁰ İzzetbegović, *Köle Olmayacağız*, str. 14.

²¹ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, str. 299.

4. Sloboda: „Ono što daje smisao našem životu”

Najvažniji pojavni vid pravde i prava u današnje vrijeme jesu temeljna prava i slobode. Ideja da čovjek posjeduje osnovna prava i slobode samim time što je čovjek zajedničko je naslijeđe Istoka i Zapada. Mehmet Tahir Münif Paşa, koji je u posljednjem periodu Osmanske Države obavljao brojne važne funkcije, od predsjedavanja Apelacionim sudom do funkcije ministra obrazovanja, u svojoj knjizi *Hikmet-i Hukuk (Filozofija prava)*, objavljenoj 1884. godine, jako lijepo opisuje univerzalnost prava: „Prirodno pravo je ono što je u ljudskoj prirodi; tu se ne može reći ‘tako je bilo prije hiljadu godina, sad treba biti ovako’. Isto tako, ne može se reći ‘tako je u Evropi, a ovako treba biti u Aziji’, jer smisao prava nije ograničen mjestom i podnebljem, on je svugdje isti.”²²

I zaista je tako. Braneći, naprimjer, slobodu vjere i izražavanja, različiti mislioci su imali različita polazišta. John Locke u svom *Pismu o toleranciji*, napisanom 1685. godine, slobodu vjere brani pozivajući se na Bibliju. Locke kaže: „Ja još nisam ni u jednoj knjizi Novog zavjeta pronašao da piše da Isusova crkva treba činiti nasilje prema drugima i da ih treba mačem i lomačom prisiljavati da prihvate njeno vjerovanje i doktrinu.”²³

Alija Izetbegović smatra da je „sloboda mišljenja i uvjerenja prvenstveno pravo da se suprotno misli i vjeruje.”²⁴ Na jednom predavanju održanom 1994. godine Izetbegović brani slobodu vjere, misli i izražavanja pozivajući se na Kur’an. Na pitanje: „U ratu smo, zašto ne primjenjujete cenzuru?”, on je odgovorio: „Poslije svega što sam proživio, nipošto nisam za tu vrstu zabrana (...). To nije samo pitanje principa, to je u isto vrijeme i pitanje produktivnosti. Vjerujem da se zabranama i pritiscima ne može ništa postići.” Alija u nastavku podsjeća na ajet iz Kur’ana: „U vjeru nema prisile” i kaže da on, kada se široko posmatra, znači da „se ne može vršiti pritisak na ljude kako će vjerovati i razmišljati.”²⁵

Ovdje je potrebno skrenuti pažnju na izvanrednu vezu između slobode i morala koju Alija uspostavlja polazeći od ajeta: „U vjeri nema prisile”. Prema njegovom mišljenju, čovjekovu egzistenciju čini smislenim to što je

²² Paşa, Münif (2016) *Hikmet-i Hukûk*, Hazırlayan: G. Doğan, Çizgi Kitabevi, Konya, § 2, str. 22.

²³ Locke, J. (2004) *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çeviren: M. Yürüşen, Liberte, Ankara, str. 36.

²⁴ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, str. 299.

²⁵ İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, str. 62.

on osuđen i prinuđen da bira. Drugačije kazano, u osnovi egzistencije se nalazi sloboda.

Čovjekovu osuđenost na slobodu Alija ovako opisuje: „Od trenutka istjerivanja iz raja Adam (čovjek) ne može biti nedužan, na način kako je to, recimo, životinja ili anđeo. On mora birati, upotrebljavati svoju slobodu, biti dobar ili zao, jednom riječju – biti čovjek. Ova sposobnost biranja, čak bez obzira na rezultat, najviši je oblik postojanja koji je uopće moguć u svemiru.”²⁶

Alija na jezgrovit način opisuje odnos između morala i slobode, koju definira kao „ono što daje smisao našem životu”²⁷: „Čak ako diktatura i zabrani grijeh – ona nije moralna, a ako ga demokratija i dozvoli – moralna je. Moralnost je neodvojiva od slobode. Jedino slobodan postupak jeste moralan postupak. Dokidajući slobodu, odnosno mogućnost izbora, diktatura u svojim temeljima negira moralnost. U tom smislu vjera i diktatura – bez obzira u kojem vidu se pojavljivala kroz povijest – jedna drugu isključuju.”²⁸

Iz svega iznesenog možemo zaključiti: polazeći od pojmova pravda, pravo i sloboda, Alija brani stav da je distanciranje od fanatizma osnovni preduvjet za suživot u svijetu punom nepomirljivih razlika. Kada govori o ovome drevnom pitanju, on se poziva, s jedne strane, na kur’anske istine kao što su: „U vjeru nema prisile” i „Allah naređuje pravičnost”, i, s druge strane, na etičke principe, proistekle iz istog izvora, kao što je princip *biti i ostati čovjek*.

Umjesto zaključka

Poštovani učesnici,

Alijina misao i praksa nude primjer kako je moguće iskoračiti iz stanja pomračenja uma, u kojem se već duže vrijeme nalazi ne samo Evropa već i cijeli svijet. Do ovog pomračenja uma došlo je zbog dominacije jednodimenzionalnog pogleda na svijet, koji na društvenoj, političkoj i pravnoj ravni isključuje Drugog. Ozbiljnost situacije pokazuje i činjenica da je pomračenje uma zahvatilo političke strukture, pa čak i pravosuđe.

U tom smislu, Alija i rat u Bosni vidi kao borbu između „razuma” (zdravog razuma), koji proizvodi toleranciju, i „pomračenja uma” (ludila), koje je želi

²⁶ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslâm*, str. 77.

²⁷ İzzetbegović, *Konuşmalar*, str. 235.

²⁸ İzzetbegović, *Özgürlüğe Kaçışım*, str. 78.

uništiti. U tom ratu džamija, katedrala, crkva i sinagoga, koje se u Sarajevu nalaze jedna pored druge, predstavljaju toleranciju, odnosno zdrav razum, dok, s druge strane, granatiranje bolnice 160 puta i spaljivanje Vijećnice predstavljaju „pomračenje uma”.²⁹

Ovaj rat, zapravo, ima dublju, filozofsku pozadinu. S jedne strane, imamo pluralistički duh koji različitosti doživljava kao bogatstvo i koji suživot sa Drugim vidi ne samo kao nužnost koju nameće društvena heterogenost već i kao moralnu zadaću. S druge strane, imamo jednoulje koje se oslanja na instrumentalizirani ratio koje Druge vidi kao prijetnju i koje želi dokinuti različitosti i pretvoriti ih u homogeno društvo.

Alija je siguran da će u tom ratu pobijediti zdrav razum koji brani pluralizam. Nakon svih loših stvari koje su se desile u Sarajevu, koje je svaki dan granatirano, u kojem su na hiljade ljudi ubijeni i ranjeni, a historijske građevine srušene sa zemljom, Alija je rekao: „Biti i ostati čovjek – to je naša odgovornost i pred Bogom i pred nama samima.”³⁰

Ovim riječima ali i svojim uzoritim životom Alija nudi recept za izlazak iz stanja pomračenja uma.

Na nama je samo da koristimo dar izbora.

²⁹ İzzetbegović, *Köle Olmayacağız*, str. 157; İzzetbegović, *Konuşmalar*, str. 71–72.

³⁰ İzzetbegović, *Konuşmalar*, str. 75.

Prof. dr. Zühtü Arslan

**ALIYA İZZETBEGOVIÇ'IN DÜŞÜNCESİNDE ÜÇ KAVRAM:
ADALET, HUKUK VE HÜRRIYET***

Değerli katılımcılar,
Hanımefendiler, beyefendiler,

Sizleri en kalbi duygularımla, sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

Bugün bu toplantıda bir araya gelmemize vesile olan büyük insanı, merhum Aliya İzzetbegoviç'i rahmet ve minnetle anıyorum. Mekânı Cennet olsun.

Böylesine parlak bir kutup yıldızının ölüm yıldönümü nedeniyle düzenlenen bu konferansta bulunuyor olmaktan büyük bir memnuniyet duyduğumu ifade etmek isterim. Bu fırsatı verdikleri için de konferansı düzenleyenlere şükranlarımı arz ediyorum.

Hiç kuşkusuz Aliya İzzetbegoviç ismi çok boyutlu bir insanı çağrıştırıyor. Kararlı bir mücadele adamı, cesur bir komutan, adil ve bilge bir devlet başkanı... Kanaatimce tüm bu yönleri arasında Aliya'yı biricik ve kalıcı kılan onun her şeyden evvel bir düşünür olmasıdır.

Gerçekten de çok sayıda kişinin düşünce hamurunu yoğuran ve zihin dünyalarını aydınlatan bir düşünürü vefatının 15. yılında anmak üzere burada toplanmış bulunuyoruz. Tefekkür ve tezekkür anlamında düşünceye ne kadar az rastlandığı, bu açıdan dünyamızın gitgide çoraklaştığı dikkate alındığında kelimenin tam anlamıyla bir mütefekkeri anmak çok daha anlamlı hale gelmektedir.

Bu noktada Aliya'nın da eserlerinde atıf yaptığı bir düşünürü, Martin Heidegger'i anmak isterim. 1955 yılında, hemşehrisi olan bir bestecinin 175. doğum yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşmada Heidegger tam da bu düşünce fakirliğinden bahseder. İnsanın düşünmediğini, hatta düşünmekten kaçtığını, bu nedenle anma toplantılarının düşünceden uzak olduğunu, hatta düşünce-sizlikle yan yana durduğunu söyler.¹ Halbuki Heidegger'a göre, "insan *düşünen*, yani, *tefekkür eden* (meditating) bir varlık"tır.²

* Saraybosna Üniversitesi'nde 19 Ekim 2018 tarihinde düzenlenen "Aliya İzzetbegoviç ve Onun Hukuk ile Devlet Anlayışı" konulu Konferans için hazırlanan konuşma metnidir.

¹ Martin Heidegger, *Discourse on Thinking*, Çeviren: J.M.Anderson ve E.H. Freund, (New York: Harper Books, 1956), s.45.

² *Ibid.*, s. 47.

Bugün burada Heidegger'in tanımına tam olarak uyan Aliya İzzetbegoviç'in adalet, hukuk ve hürriyet kavramları etrafında geliştirdiği düşünce üzerinde konuşmak istiyorum. Hiç kuşkusuz Aliya'nın düşüncelerini tüm boyutlarıyla ortaya koyma iddiasında değilim. Bana ayrılan zaman da, onun eserlerini Türkçe ve İngilizce çevirilerinden okumam nedeniyle birikimim de buna izin vermez. Benimkisi, Aliya'nın zengin düşünce dünyasına mütevazı ve tamamlanmamış bir giriş çabasıdır.

Buyurun onun zengin tefekkür dünyasına girmeyi hep birlikte deneyelim.

1. Genel değerlendirme: Doğu-Batı arasında köprü olmak

Değerli katılımcılar,

Nobel Edebiyat Ödülü sahibi İngiliz şair Rudyard Kipling'in meşhur şiirini bilirsiniz. Diyor ki: *“Doğu doğudur, Batı da Batı/Ve bu ikisi hiçbir zaman bir araya gelmeyecektir; ta ki yer ve gök, Tanrı'nın büyük hüküm kürsüsünde hazır bulunana kadar”*.

Aliya, doğu ve batının arasında durup, bu ikisini biraraya getirmek isteyen biriydi. Burada doğu ve batı medeniyetini çok iyi bilen, her iki dünyanın ruh ve düşünce köklerini detaylarına kadar analiz etmiş bir düşünürden bahsediyoruz. Sadece “Doğu Batı Arasında İslam” kitabını okuduğumuzda bile, onun bir yandan antik Yunan'dan bugüne batı düşüncesine, diğer yandan İslam'ın ilk döneminden günümüze doğu düşüncesine olan hakimiyetini görmek mümkün. Bu kitap, Aristoteles'ten Heidegger'e, Sophocles'ten Nietzsche'ye, Stoacılardan Frankfurt Okuluna, Batı klasiklerinden Rus edebiyatına kadar düşünce, sanat, tarih, medeniyet, teknoloji, hukuk gibi kavram ve kurumların ele alındığı bir zihinsel yolculuğa çıkarır sizi.

Ancak, Aliya'nın bu eseri okuyucuyu bilgilendirmeye yönelik bir düşünce ya da felsefe tarihi değildir. Onun bir tezi vardır. Kanaatimce Aliya'nın tüm kitaplarında ve hayatı boyunca savunduğu temel tez şudur: “Evet doğu doğudur, batı da batı. Ancak bu ikiliyi biraraya getirecek olan, bu ikisinin sahibi olan Allah'tır.” Aliya'ya göre iyi ve kötü gibi ahlaki davranışları, sorumluluğu ve son kertede insani varoluşu anlamlı kılan da tarihi yapan da yaratıcıdır.

Aslında bu durum, tam da doğu ve batı arasında köprü misyonunun bir yansımasıdır. Aliya, bunu Bosna-Hersek'in kimlik meselesi olarak görür. Bu bir yandan Avrupalı olmayı, diğer yandan da kendine ait değerleri korumayı

gerektirmektedir. Vefatından iki yıl önce, gazeteci rahmetli Akif Emre'ye verdiği mülakatta Aliya'nın son sözleri bu meseleye ilişkindir. Aliya, Türkiye gibi "Bosna-Hersek'in Doğu-Batı arasında köprü olması gerektiğini", bu bağlamda "iki güçlü kaynağa, Batı kültürü ve Doğu geleneğine yaslanmak zorunda" olduğunu, bunun da "Boşnakların ve Türklerin çözmesi gereken temel sorun"u oluşturduğunu ifade etmiştir.³

2. Adalet: "En yüksek emir"

Aslında Aliya, bu yakıcı kimlik meselesini ortaya koyarken, farklı zamanlarda onun temel parametrelerini de açıklamıştır. Bu kimliğin siyasal/toplumsal düzen boyutunda temel bir kavram olarak "adalet" karşımıza çıkmaktadır.

Doğunun ve batının sahibi, bu ikiliyi bir araya getirecek olan "adalet"i emretti (Araf, 77/29; Nahl, 16/90). Aliya'nın ifadesiyle "en yüksek emir" olan adalet, "hem şahsî hem de sosyal bir fazilettir". Bu yönüyle adalet kişinin hem insan hem de vatandaş olarak terbiyesine yönelik bir işlev görür.⁴

Dolayısıyla denebilir ki Aliya'nın tüm hayatı boyunca savunduğu düşünce, farklılıkların birarada yaşayabildiği, eşitlik ve özgürlük temelinde adil bir siyasal/hukuksal düzenin kurulmasıdır. Gerçekten de Aliya, kendisinden önceki birçok düşünür gibi, farklılıkların birlikte yaşayacağı adil bir dünya için çaba göstermiştir.

Aliya'yı "öteki" ile sağlıklı bir ontolojik ilişkinin hayati derecede önemli olduğunu savunan Kant, Rawls, Derrida ve Foucault gibi modern ve post-modern düşünürlerden ayıran iki temel özellik vardır. Birincisi, Aliya'nın bu konudaki görüşlerinin kaynağında onun kimliğini belirleyen ve düşünce sistemine hakim olan İslam anlayışının bulunmasıdır. İkincisi ise diğer düşünürlerden farklı olarak Aliya'nın düşüncelerini bir devlet adamı olarak belli ölçüde uygulamaya geçirmiş olmasıdır.

Aliya İzzetbegoviç, adaletin tezahürünü "öteki" ile kurulan ilişkide görür. Kuşkusuz bu ilişkinin odağına da doğuştan gelen bir meziyet olmaktan ziyade sonradan öğrenilen ve zor gelişen bir davranış biçimi olan hoşgörüyü

³A. İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, 19.Baskı, Çevirenler: F.Altun ve R. Ahmetoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), s.253; A. İzzetbegoviç, *Geleceği Yenilemek*, Derleyen: A. Öz, 3. Baskı, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), s.123.

⁴ A. İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 3. Baskı, Çeviren: S. Şaban, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), ss. 286-287.

oturtur. Zira “tabii olan hoşgörüsüzlüktür”. Aliya, bu nedenle, söz konusu davranışı kazanmanın ve uygulamanın yıllar alan bir süreç olduğunu söyler. Nitekim bir caminin yanında sinagogun, onun yanında bir kilisenin bulunmasını kabullenmek yüzyılları almıştır.⁵

Aliya “her zaman hem camiden ezan hem de kiliseden çan sesinin duyulacağı, medeni hayat konsepti”ni sahipleniyor ve savunuyordu.⁶ BM Genel Kurulu’nun 49. Birleşiminde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: “*Bizim Bosna dediğimiz şey Balkanlarda sadece bir toprak parçası değildir. Çoğumuz için Bosna sadece vatan değil, o bir fikirdir. Bu, farklı din, farklı millet ve kültür geleneklerine sahip insanların bir arada ve beraber yaşayabileceğinin inancısıdır*”.⁷

Öte yandan Aliya, şahsında geliştirdiği bu davranış biçiminin ruh köklerinin İslam olduğunu söyler. 1994 yılında Almanya’da yayınlanan bir dergiye verdiği mülakatta “siz Avrupa hoşgörüsüne bağlı bir Müslüman olarak tanınıyorsunuz” şeklinde başlayan bir soruyu şöyle düzeltir: “*Benim hoşgörüm, Avrupa değil İslam kökenlidir. Eğer hoşgörülüysen, öncelikle ve en çok Müslüman olduğum için, ancak ondan sonra Avrupalı olduğum içindir*”.⁸ Aynı mülakatta bu hoşgörünün tarihsel yansımalarını da anlatmaktan geri durmaz. Türklerin aslında çok da yumuşak bir idare anlayışına sahip olmadığını, ancak yüzyıllar süren hakimiyetlerinde Balkanlar’da hiçbir dinin mabedini yıkmadığını söyler.

Aliya’nın bahsettiği bu hoşgörünün somutlaşmış halini Fatih Sultan Mehmed’in 1463 yılında yazdığı “Ahidnamesi”nde bulmak mümkündür. Sultan Mehmed bu metinde Bosnalı [Fransisken] ruhbanlara ve kiliselerine hiç kimsenin engel olmamasını, onların ülkede güven içinde ve serbestçe yaşayacaklarını, hiç kimsenin “kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dışarıdan ülkeye gelenlerine” dokunmayacağını, saldırıp incitmeyeceğini taahhüt etmektedir.

Fatih’in “Ahidnamesi”nden yaklaşık doksan yıl sonra, 1563 yılında Cenevre’de bu hoşgörü anlayışının tam zıddı bir anlayışın elim bir yansıması yaşanmıştır. Miguel Servet adında bir İspanyol, dini kanaatlerinden dolayı sapkınlıkla itham edilmiş ve düşük ateşte kitaplarıyla birlikte yakılarak ölüme

⁵ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s.49.

⁶ A. İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, Çeviren: R. Ademi, 4.Baskı, İstanbul: Fide Yayınları, 2018, s. 179.

⁷ *Ibid.*, ss. 204-205.

⁸ A. İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 14. Baskı, Çevirenler: A. Erkilet, A. Demirhan ve H.Öz, (İstanbul, Klasik Yayınları, 2016), s. 195.

mahkum edilmiştir.⁹ Dini hakikatleri inkâr suçu (blasphemy), her zaman diri diri yakılarak ölümlle cezalandırılmasa da, İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde uzun yıllar varlığını sürdürmüştür.¹⁰

Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, ölümcül fanatizme karşı vicdanın sesini yükseltenler de her devirde olmuştur. Yine bir din alimi olan Castello, Servet'in yakılmasına sebep olan anlayışı mahkum edecek bir hoşgörü manifestosu yayınlamıştır. Castello tüm bu vahşetin Hz. İsa'ya mal edilmesini şu sözlerle eleştirmiştir: “Ah, yalnızca iblisin isteği ve icadı olabilecek böylesi şeyleri İsa'nın üzerine atmak, insanların ne alçakça cüreti!”¹¹

Diğer yandan Aliya, adil bir toplumsal ve siyasi düzenin temel felsefesini “insan olmak ve insan kalmak” ilkesi olarak ifade etmiştir. Bu ilke, bir yandan bireysel ve varoluşsal olarak hayatımızı anlamlandırma, diğer yandan da kendisini farklı konumlandıran ve anlamlandıranlarla birlikte barışçıl bir şekilde birarada yaşamının anahtarını sunmaktadır. Başka bir ifadeyle, “insan olmak ve insan kalmak” biri moral/ahlaki, diğeri de hukuki/siyasi olmak üzere iki ilkeyi bünyesinde barındırmaktadır.

Bütünüyle ahlaki olan “insan olmak ve insan kalmak” kavramı, siyasal dile çevirildiğinde ortaya demokratik hukuk devleti anlayışı çıkar. Aliya'nın ifadesiyle “politik dilde bu, hukuka uygun bir devlet kurmaya çalışacağız, demektir.” Devam ediyor Aliya: “Bu, aynı zamanda uygulamada şu anlama gelir: Bu devlette, hiç kimse dininden, ulusal ya da politik inancından dolayı zulme uğramayacak. Bu bizim en temel yasamız”.¹²

“İnsan olmak ve insan kalmak” şeklinde ifade edilen moral ve siyasal ilkenin, bir yandan hukukun üstünlüğüne diğer yandan da bireylerin temel hak ve özgürlüklerine dayanan demokratik bir devleti gerektirdiği açıktır.

3. Hukuk: “İki kutuplu birlik”

Hukuk, Aliya'nın siyasi düşünce ve pratiğinde merkezi bir yer işgal eder. “Doğu Batı Arasında İslam” adlı eserinde hukuk anlayışını, Marksist ve pozitivist yaklaşımları eleştirmek suretiyle ortaya koyar. Marx “Yahudi Meselesi” başlıklı yazısında doğuştan ve insan haysiyetinin gereği olarak

⁹ S. Zweig, *Castello Calvin'e Karşı ya da Bir Vicdan Zorbalığına Karşı*, çeviren: M.Topal ve K.Koçak, (İstanbul: İletişim yayımları, 2018), ss.144-147.

¹⁰ H.L.A. Hart, *Law, Liberty and Morality*, (Oxford: Oxford University Press, 1963), s.44.

¹¹ Zweig, *Castello Calvin'e Karşı*, s.173.

¹² İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 75.

sahip olunan insan haklarını, toplumdan soyutlanmış egoist burjuva bireyinin hakları olarak görür. Jeremy Bentham da bu hakları “metafizik saçmalık” olarak nitelendirir.¹³

Aliya, Marksizmin hukuku, egemenlerin iradesi, siyasi bilincin yansıması ve siyasi tedbir olarak gören yaklaşımını kabul etmez. Ona göre hukuk, “bir yandan gaye güdücüdür, sosyaldır, siyasidir; objektiftir ve tamamen dünyaya dönüktür; öbür taraftan ise normatiftir, ahlakidir”. Başka bir ifadeyle hukuk, hem siyasi hem de ahlaki yönü olan “iki kutuplu bir birliktir”.¹⁴

Bu iki kutupluluğu açıklarken “fiziki” ve “ahlaki” kuvvet tabirlerine başvurur. Marksizmin içinde hukuka yer yoktur, zira “hukuk fiziğe zıttır”. Fiziki esas alan anlayışta her alanda “kesinlik” olduğu için “olmalı” şeklinde bir normatif alan düşünülemez. Aliya devlet ve hukuk arasındaki ilişkiyi de şöyle ifade eder: “Devlet ile iktidar fiziki, mahkeme ile hukuk ise ahlâkî kuvvetin ifadesidir. Mahkemenin (hukukun) manevi kuvvetinin devletin fiziki kuvvetine denk olabileceğini kabul etmek, fikrin maddeden, ruhun da eşyadan üstünlüğünü kabul etmek demektir.”¹⁵

Diğer yandan Aliya, Hegel’in Romalıların hukuk anlayışına dair tespitlerinden hareketle hukukun amacını ortaya koyar. Hegel’e göre Romalılar “vicdan ve kalpten bağımsız, harici olan hukuk prensibini keşfetmişlerdir”.¹⁶ Aliya hukukla ilgili bu ifadeyi “çelişkili” bulmuş ve şu tespiti yapmıştır: “Hukuk asla sadece harici değildir, özü bakımından o, kendisine doğru çabaladığı adalet fikridir”.¹⁷

Aliya’ya göre hukukun en önemli işlevi, temel hak ve özgürlükleri korumak için iktidarı sınırlandırmaktır. Onun ifadesiyle “İktidarın herhangi bir sınırlamasının başladığı zamanda ve yerde hukuk başlar.”¹⁸ Tam da bu nedenle Aliya demokrasiyi hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağlı bir yönetim anlayışı olarak görür. Buna göre, demokrasi çoğunluğun sınırsız yönetimi olmayıp, çoğunluk iradesinin hukukla sınırlandırılmasını gerektirir.¹⁹

Diğer yandan hukukun üstünlüğü ilkesinin bir gereği de mahkeme kararlarına uymaktır. Aliya, 1990 yılında yaptığı bir konuşmada eski Yugoslavya yöneticilerini Anayasa Mahkemesinin bir iptal kararına uymadıkları için

¹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 298. Aynı konuda bkz. Z. Arslan, “Taking Rights Less Seriously: Postmodernism and Human Rights”, *Res Publica*, 5 (1999): 195-215, ss.197-199.

¹⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 302.

¹⁵ *Ibid.*, s. 305.

¹⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar*, 21. Baskı, Çeviren: H.T.Başoğlu, (İstanbul: Klasik yayınları, 2015), s. 171.

¹⁷ *Ibid.*, s. 172.

¹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s.299.

¹⁹ A. İzzetbegoviç, *Inescapable Questions: Autobiographical Notes*, (Leicester: Islamic Foundation, 2003), s.68; İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s.77.

Anayasayı ihlalle suçlar. Ona göre “Anayasa’ya aykırı kanun yapmak ayrı bir şeydir -çünkü bu bilmezlikten de olabilir- Anayasa Mahkemesi’nin aykırılık hususunda verdiği kararından sonra böyle bir kanunda ısrar etmek ise ayrı bir şeydir.”²⁰

Aliya’nın bu sözleri, baskı rejimlerinde bile hukukun ve onu uygulayan mahkemelerin azınlıkta kalanları, “öteki” olarak görülenleri koruma işlevinin bulunduğunu anlatmaktadır. Hukuk, “öteki” olarak kabul edilenlere adil davranılmasını gerektirmektedir. Tam da bu nedenle Aliya şu önemli tespiti yapar: “Her sosyal düzenin hukukiliğinin mihenk taşı, muarızlarına ve azınlıklara karşı takındığı tutumdur.”²¹

4. Hürriyet: “Hayatımıza anlam veren şey”

Adaletin ve hukukun günümüzde en önemli tezahürü ve ete kemiğe bürünmüş hali, temel hak ve hürriyetlerdir. İnsanın sadece insan olmaktan dolayı hak ve hürriyetlere sahip olduğu fikri, Doğunun ve Batının ortak mirasıdır. Osmanlı’nın son döneminde Divan-ı Temyiz Başkanlığından Maarif Nazırlığına, birçok alanda görev yapmış olan Mehmet Tahir Münif Paşa, 1884 yılında basılan *Hikmet-i Hukuk* (Hukuk Felsefesi) adlı kitabında hakların evrenselliğini çok güzel anlatmıştır. Münif Paşa’ya göre “hukûk-ı tabî’iyye (doğal hukuk) insanın fitratında mevcûd olan şeylerdir; bin sene evvel şöyle idi ammâ şimdi böyle olmak lâzım gelir denemez; kezâlik Avrupa’da öyledir ammâ Asya’da da böyle olmak iktizâ eder denemez; zirâ hikmetin memleketi ve yeri ve yurdu olmaz; hikmet her yerde hikmettir.”²²

Gerçekten de sözgelimi inanç ve ifade özgürlüğünü farklı düşünürler farklı temellerde savunmuşlardır. John Locke, 1685 yılında yazdığı *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*’ta inanç özgürlüğünü İncil’e atıfla savunuyordu. Locke şöyle diyordu: “İsa’nın Kilisesinin başkalarına zulmedip, ateş ve kılıç ile onları kendi inancını ve doktrinini benimsemeye zorlaması gerektiğini Yeni Ahit’in hiçbir kitabında hâlâ bulamadım”.²³

Aliya İzzetbegoviç’e göre ise “Düşünce ve inanç hürriyeti, her şeyden evvel başka türlü düşünmek ve inanmak hakkı”dır.²⁴ İzzetbegoviç, 1994 yılında verdiği bir konferansta inanç, düşünce ve ifade özgürlüğünü Kur’ana atıfla

²⁰ İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, s.14.

²¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 299.

²² Münif Paşa, *Hikmet-i Hukûk*, Hazırlayan: G.Doğan, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016), § 2, s.22.

²³ J.Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çeviren: M. Yürüşen, (Ankara: Liberte, 2004), s.36.

²⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s.299.

haklılaştırıyordu. Kendisine sorulan “savaştayız, neden sansürü devreye sokmuyorsunuz?” sorusunu şöyle cevaplamıştır: “Yaşadığım onca şeyden sonra asla bu tür yasaklara taraftar olmayacağım... Bu yalnızca bir ilke sorunu değildir, aynı zamanda bir verimlilik sorunudur. Yasakların ve baskının insanları ikna etmek konusunda yapabilecek bir şeyi olmadığına inanıyorum”. Aliya, devamında, soruyu soran kişiye Kur’andaki “Dinde zorlama yoktur” ayetini hatırlattığını, geniş yorumlandığında bunun “inançlarda, düşüncelerde herhangi bir baskının söz konusu olamayacağı” anlamına geldiğini ifade etmiştir.²⁵

Tam da bu noktada Aliya’nın “Dinde zorlama yoktur” ayetinden hareketle, özgürlük ve ahlak arasında kurduğu muazzam bağlantıya dikkat çekmek gerekir. Aliya’nın düşüncesinde insani varoluşu anlamlı hale getiren ezelden beri seçmeye mahkum ve mecbur kılınmasıdır. Başka bir ifadeyle varoluşun temelinde hürriyet vardır.

Aliya insanın özgürlüğe mahkumiyetini şöyle ifade eder: “İnsan cennetten çıkarıldığından beri kendisine verilen hürriyetten kurtulamıyor, iyilik ve kötülük dramının içinden dışarı çıkamıyor, hayvan veya melek gibi masum olamıyor. Kendi hürriyetini seçmeye ve kullanmaya, iyi veya kötü olmaya, tek bir kelimeyle insan olmaya mecburdur. Bu seçme kabiliyeti, neticesi ne olursa olsun, kâinatta mümkün olan varoluşun en yüksek şeklidir.”²⁶

Aliya “hayatımıza anlam veren şey”²⁷ olarak nitelendirdiği hürriyet ile ahlak arasındaki ilişkiyi de şu veciz sözlerle açıklar: “Diktatörlük günahı yasaklasa bile ahlaksızdır, demokrasi ona izin verse bile ahlaklıdır. Ahlakilik özgürlükten ayrılamaz. Ancak hür fiil ahlaki fiildir. Bir diktatörlük özgürlüğü, dolayısıyla seçme imkanını ortadan kaldırmak suretiyle, kendi temellerinde ahlakçılığın nefyini içerir. Bu noktaya kadar, tarihteki tüm tezahürler ne olursa olsun, din ile diktatörlük birbirlerini karşılıklı olarak dışlarlar.”²⁸

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan şunu çıkarabiliriz: Aliya, adalet, hukuk ve hürriyet kavramlarından hareketle, telifi imkansız farklılıkların bulunduğu bir dünyada birlikte yaşamanın ön şartının fanatizmden uzak kalma olduğunu savunmaktadır. Bu kadim meseleyi ele alırken de bir yandan “Dinde zorlama yoktur”, “Allah adaleti emreder” gibi Kur’ani hakikatlere, diğer yandan da aynı kaynaktan beslenen “insan olmak ve insan kalmak gibi” ahlaki ilkelere dayanmaktadır.

²⁵ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 62.

²⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s.77.

²⁷ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 235.

²⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s.78.

Sonuç yerine

Değerli katılımcılar,

Aliya'nın düşüncesi ve pratiği sadece Avrupa'nın değil tüm dünyanın uzun süredir yaşadığı akıl tutulmasından çıkışın yolunu göstermektedir. Bu akıl tutulması toplumsal siyasal ve hukuksal alanda “öteki”ni dışlayan tek boyutlu bir anlayışın hakim olması olarak ortaya çıkmıştır. Bu akıl tutulmasının tüm siyasal kurumlara dahası yargıya da sirayet etmiş olması durumun vahametini göstermektedir.

Aliya, Bosna savaşını da bu anlamda, hoşgörüyü üreten “akıl” (aklı selim) ile onu ortadan kaldırmayı hedefleyen “akıl tutulması” (çılgınlık) arasındaki çatışma olarak değerlendirir. Bu çatışmada Saraybosna'da aynı kare içinde bulunan cami, katedral, kilise ve sinagog hoşgörüyü, dolayısıyla akli selimi, aynı şehirde 160 kez bombalanan askeri hastane ve temellerine kadar yakılan milli kütüphane ise “akıl tutulması”ni temsil etmektedir.²⁹

Aslında bu çatışma, çok daha önceye dayanan felsefi bir arkaplana sahiptir. Bir tarafta farklılığı zenginlik kaynağı olarak gören, “öteki” ile birlikte yaşamayı sadece toplumsal çeşitliliğin dayattığı bir zorunluluk değil aynı zamanda ahlaki bir ödev olarak gören çoğulcu bir anlayış var. Diğer yanda ise araçsal akla yaslanan, “öteki”ni yok edilmesi gereken bir tehdit olarak gören ve farklılıkları aynılaştırarak homojen bir toplum hayali kuran tek-tipçi anlayış var.

Aliya bu çatışmadan çoğulculuğu savunan akli selimin galip çıkacağından emindir. Saraybosna'da her gün bombaların düştüğü, binlerce insanın hayatını kaybettiği, binlercesinin sakat kaldığı, tarihi binaların yerle bir edildiği bir dönemde bile tüm olumsuzlukları zikrettikten sonra şöyle seslenmişti: "İnsan olmak ve insan kalmak, Allah'a ve kendimize karşı sorumluluğumuzdur."³⁰

Aliya bu sözüyle ve örneklik teşkil eden hayatıyla günümüz toplumlarının yaşadığı “akıl tutulması”ndan çıkışın reçetesini de sunmaktadır.

Bize düşen ise sadece seçme kabiliyetimizi kullanmaktır.

²⁹ İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, s. 157; İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, ss. 71-72.

³⁰ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s.75.